

ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ВПЛИВУ СІМЕЙНИХ КОНФЛІКТІВ НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКА

У статті аналізуються основні аспекти впливу сімейних конфліктів на процес формування особистості підлітка, особливості взаємодії батьків та дітей у конфліктних ситуаціях. Представлені результати дослідження дозволяють стверджувати, що у сімейних стосунках у дітей переважає амбівалентне ставлення до батьків, що проявляється у їхньому прагненні до довірливого спілкування на рівних, в отриманні психологічної підтримки, порад і водночас у підвищеному емоційному неприйнятті своєї залежності, що і є причиною поведінкового негативізму.

Ключові слова: *конфлікт, сім'я, тривожність, емоційна нестабільність, ідентичність, формування особистості, ефективне виховання, психотравма.*

Постановка проблеми. Сьогодні, в умовах становлення молоді держави, перехідного періоду, який завжди відзначався труднощами, актуальності набуває збереження гармонійних стосунків молодих людей, які створили сім'ю, які не застраховані від різного роду сімейних проблем, що є досить поширеними у вирі буденного життя. Дисгармонійні стосунки негативно впливають на самі подружні пари, а особливо на розвиток особистості їхніх же дітей. Особистість починає формуватися з народження в результаті спілкування з близькими дорослими. В цій складній обстановці можливо створити своєрідну сімейну базу хоча на психологічному рівні: бути доброзичливими і розуміючими, підтримувати одне одного, берегти атмосферу взаємної любові. Родина залишається тією цінністю, що створює для людини відносно незалежне від соціальних катаклізмів середовище, атмосферу психологічної захищеності [5, с. 54]. Нестабільна соціальна ситуація в нашій країні актуалізувала проблему конфлікту в сім'ї.

Мета статті полягає у визначенні детермінантів впливу конфліктних подружніх взаємин на характер і розвиток особистості, виникнення й особливості прояву тривожності і переживань підлітками конфлікту між батьками.

Результати теоретичного дослідження. Сім'я розглядається, з одного боку, як специфічний соціальний інститут, що виконує ряд таких основних функцій як репродуктивна, виховна, господарсько-економічна, рекреативна, які важливі для суспільства і необхідні для життя кожної людини, і з іншого, як мала соціально-психологічна група, в якій з найбільшою природністю задовольняються чисельні найважливіші особистісні потреби людини. Не виникає сумнівів, що розвиток особистості дитини в сучасній сім'ї не втрачає гострої актуальності [1]. Сім'я, на думку вчених, – єдиний соціальний інститут, який забезпечує ефективне виховання дітей; так само як і переконливим може бути підсумок історичного розвитку людства: дитина як суб'єкт соціалізації не лише сама змінюється під дією виховних впливів, а й змінює своїх вихователів. У підлітковому віці відбувається перебудова взаємин з батьками: перехід від залежності, від батьків до стосунків, в основі яких взаємна довіра, повага і постійно зростаюча рівність [2, с.139]. Практично у всіх дослідженнях в галузі дитячої психології підкреслюється вирішальний вплив сім'ї на загальний розвиток особистості дітей. Особливе значення для формування моральних якостей Ф. Райс виділяє такі фактори: батьківське тепло, взаємна повага в сім'ї, довіра по відношенню до дитини; інтенсивність спілкування батьків з дітьми-підлітками; сімейні дисципліни; роль, яка відводиться дитині в сімейній ієрархії, тощо [4, с. 404]. Наявність сімейних конфліктів створює психотравмуючу обстановку не лише для кожного члена сім'ї (подружжя, дітей, батьків), але й негативно відбивається на властивостях особистості в цілому. У конфліктній сім'ї закріплюється негативний досвід спілкування, накопичуються негативні емоції, з'являються психотравми, розвивається негативна самооцінка, втрата розуміння й співчуття. Неспокійна, емоційно напружена атмосфера у сім'ї створює вимоги, які постійно переважають над ресурсами, у людини порушується стан рівноваги. Зокрема, порушенню рівноваги, яка призводить до емоційного вигорання приділяють увагу О. Видай, Л. М. Карамушка, І. П. Куш, Г. В. Ложкін, В. Є. Семеніхіна, Ф. Дж. Сторлі.

Аналіз стану теоретичної та експериментальної розробки досліджуваної проблеми дозволив виокремити певні напрямки, за якими здійснюються дослідження сімейних конфліктів в психології. Функції сім'ї та їх вплив на сімейну взаємодію розглянуто в дослідженнях А. І. Антонова, І. В. Гребенікова, Е. І. Ейдемільера, В. М. Медкова, А. Г. Харчева, В. В. Юстіцкіса. Аналіз літератури свідчить, що окремі аспекти типології сімейних конфліктів відображено в працях І. В. Вашенко, С. М. Ємельянова, С. Л. Маркова, В. О. Сисоєнко, С. Г. Шумана. Чимало досліджень присвячено висвітленню психотравмуючих наслідків сімейних конфліктів та ролі психологічного консультування і психотерапії при розв'язанні сімейних конфліктів (Л. Ф. Бурлачук, М. Пезешкіан, Б. І. Хасан, Б. Г. Херсонський та ін.). У вивченні проблеми емоційного вигорання теж можна виокремити декілька

підходів: 1) як стан фізичного, психічного й емоційного виснаження, зумовленого довготривалим перебуванням в емоційно перевантажених ситуаціях спілкування, тобто "вигорання" як синдром "хронічної втоми" (К. Маслач, В. Е. Орел, М. М. Скугаревська, Х. Фреденбергер); 2) як двовимірна модель, що складається, по-перше, з емоційного виснаження та, по-друге, – з деперсоналізації, тобто погіршення ставлення до інших, а іноді й до себе (М. Лейтер, В. Шафуелі); 3) як трьохкомпонентна система, котра складається з емоційного виснаження, деперсоналізації та редукції власних особистісних досягнень (В. В. Бойко, Л. М. Карамушка, Т. В. Форманюк).

Серед причин, що зумовлюють конфлікти, виділяють особистісні особливості кожного з батьків. Це консервативний спосіб мислення, прихильність застарілим правилам поведінки, шкідливі звички, авторитарність суджень, ортодоксальність переконань. Серед особистісних особливостей дітей виділяють такі як низька успішність, порушення правил поведінки, ігнорування рекомендацій батьків, а також неслухняність, упертість, егоїзм, егоцентризм, самовпевненість, лінощі та ін. Частими причинами аномалій у вихованні дітей стають порушення подружжям етики взаємин, а також неоднозначність розуміння подружжям сімейних ролей: чоловіка, дружини, господаря, господині, голови сім'ї, вимог, які подружжя ставить один до одного. Але найбільш істотний фактор, який негативно впливає на виховання дітей, на особистісне їх формування, – несумісність моральних позицій подружжя, розбіжність їх точок зору на честь, мораль, совість, обов'язки перед сім'єю, міру відповідальності за стан справи у сім'ї тощо. За даними досліджень повних (висококонфліктних) і неповних (розлучених) сімей подружні конфлікти підвищують ризик виникнення й закріплення антисоціальної поведінки у дітей [1]. Зокрема ризик зародження дитячої агресії й антисоціальної поведінки в розлучених сім'ях в основному опосередковується батьківськими конфліктами, а не фактором розірвання шлюбу. Фізична агресія й насилля у відносинах подружжя, як особливо тяжкі форми подружнього конфлікту, стають сильним фактором ризику розвитку в їх дітей нетерпимості до інших, виникнення необґрунтованих агресивних спалахів чи стійкої агресивності по відношенню до оточення, в цілому закріплення антисоціальної поведінки як власного морального кодексу [2]. Отже, формування особистості дитини в сучасному суспільстві ставить нові вимоги до системи виховання й освіти підростаючої особистості, а також врахування особливостей функціонування й розвитку сучасної сім'ї як мікрогрупи суспільства, її формуючо-виховної спроможності на рівні теоретичного й практичного забезпечення вирішення актуальних проблем в даній галузі [4, с. 3].

Методика та процедура дослідження. Експериментальне дослідження проводилося в Мелітопольській загальноосвітній школі I–III ступенів №15. В експерименті брали участь учні 6-х, 7-х та 8-х класів. Вибірка є репрезентативною та рандомізованою. Діагностування респондентів проходило в приміщеннях шкільних класів шляхом заповнення індивідуальних бланків. Інструктування проводилося в усній і письмовій формі за стандартною процедурою. Обрахування індивідуальних оцінок полягало у підрахунку загальної кількості відповідей респондентів на кожний із запропонованих їм варіантів відповіді за окремими запитаннями анкети. В процесі емпіричного дослідження були використані наступні методики: тест-опитувальник батьківського ставлення до дітей Варги-Століна, шкала сімейного оточення (ШСО), адаптованої С.Ю.Купріяновим; методика "Особистісна агресивність і конфліктність" (Є.П. Ільїн, П. А. Ковальов), "Діагностика рівня конфліктності особистості".

Аналіз результатів дослідження показав, що найпоширенішими серед даної вибірки досліджуваних є авторитарний та гіперопікувальний стилі батьківської виховної взаємодії з підлітком, які використовують відповідно 34,4% та 29,6% батьків. Рефлексивним стилем володіли 10,4% батьків зі 125 опитаних, а для 12% протестованих батьків характерний потуральний стиль виховної взаємодії з підлітком. Неприйняття як стиль реагування на поведінкові прояви підлітків властивий 13,6% досліджуваних. Дані цієї шкали не враховувались у подальшому емпіричному дослідженні, оскільки при такому стилі взаємодія з підлітком не відбувається, її уникають, а отже, не має виховного впливу, тобто формуючого ефекту. Сім'я як форма мікродовкілля є вагомим чинником руйнації ідентичності. Наявність сімейних конфліктів підтвердило 94% опитуваних і лише 6% вказали на їх відсутність. На думку 77,9% дітей їх виводять з рівноваги сварки між батьками. Найчастіше причиною конфліктів у сімейному колі для 31,8% респондентів є несумісність характерів, а нестриманість, імпульсивність у розмові – для 36,5%. Причому 47,6% опитуваних, співіснуючи в таких конфліктних сім'ях, не поступаються батькам у суперечках, уперто відстоюють свою думку. Ці дані свідчать, що діти теж стали конфліктними, сприймають стосунки з батьками як факт своєї психологічної залежності від них і тому відстоюють особистісну незалежність підвищеною емоційною реакцією, здебільшого у формі негативізму, тобто шляхом опозиційного діяння, котре виявляється у пасивному опорі, або активній протидії існуючим звичаям, нормам. Батьки для них не авторитет. Поведінка може набирати проявів обурення, злості, гніву, неступливості та ін. під час конфлікту відчують роздратованість 50% опитуваних, обурення – 37,5%, злість – 30%, гнів – 25%, пригніченість – 22,5%, відчай – 20%, образа – 15%, страх – 12,5%. Не впливає конфліктна ситуація на 10% опитаних, а задоволення отримують 5%. А 17,5% респондентів відповіли, що продовжують ще деякий час гніватися всередині навіть після зняття конфліктної ситуації.

Отже, результати дослідження дозволяють стверджувати, що у сімейних стосунках у дітей переважає амбівалентне ставлення до батьків. Це проявляється у їхньому прагненні до довірливого

спілкування на рівних, в отриманні психологічної підтримки, порад і водночас у підвищеному емоційному неприйнятті своєї залежності, що почасти є причиною поведінкового негативізму. У конфліктних сім'ях батьки втратили авторитет, і тому саме в таких сім'ях конфліктні стосунки провокують і самі діти. Вони зовсім не сприймають ні надмірного опікунства, ні авторитарної поведінки батьків, котрі за своїми проблемами і сварками не завжди сприймають вчинки своїх дітей адекватно, не враховують їхній віковий розвиток, придушуючи будь-яку самостійність. З конфліктної форми взаємостосунків у сім'ї власне і розпочинається психологічна деформація особистості. Діти отримують непорозуміння з боку старших людей – батьків, з якими вони упродовж тривалого часу себе ідентифікували. Руйнації підлягає один з важливих аспектів ідентичності, що зумовлено втратою позитивного символічного значення сім'ї [3].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Тривалі сімейні конфлікти ведуть до сильної психічної травматизації особистості дитини та є сприятливим джерелом для формування в неї таких особистісних рис, як тривожність, емоційна нестабільність, невпевненість у собі, низька самооцінка, байдужість до оточення, замкнутість, неспроможність до самопізнання, злість, агресивність. Результати дослідно-експериментальної роботи свідчать про те, що дисгармонійний розвиток особистості, її емоційне вигорання – це відбиток пережитого нею стану фізичного, емоційного та психологічного виснаження, зумовленого тривалою включеністю в сімейні конфлікти. Перспективою подальших досліджень виступає розробка корекційної програми, спрямованої на гармонізацію сімейних взаємовідносин, попередження впливу конфліктогенів на стосунки у родині.

Використані джерела

1. Алексєєнко Т. Ф. Тенденції розвитку і класифікація батьківсько-дитячих стосунків в умовах сучасної сім'ї // Збірник наукових праць Української Академії державного Управління при Президентові України / За заг. ред. В. М. Князева, М. І. Пірен. – К. : Вид-во УАДУ, 2001. Вип. 1"А". – 192 с.
2. Дмитренко А. К. Психологія сімейного виховання / А. К. Дмитренко, П. Є. Мармазинська, О. С. Тарновська. – Чернівці : Прут, 2001.
3. Кондрацька Л. В. Вплив сімейних конфліктів на психічне здоров'я дитини / Л. В. Кондрацька // Наука і освіта – Науково-практичний журнал Південного наукового Центру АПН України. – Одеса, 2006. – № 5-6. – С. 40-43.
4. Райс Ф. Психологія підліткового і юнацького віку / Ф. Райс, К. Долджин; пер. с англ. : Е. І. Николаєва. – 12-е изд. – СПб.: Питер, 2010. – 816 с.: ил.
5. Семиченко В. А., Заслуженюк В. С. Мистецтво взаєморозуміння: Психологія та педагогіка сімейного спілкування: Навч. посібник. – К.: Веселка, 1998. – 214 с.

Rayko H., Varina H.

PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF FAMILY CONFLICTS INFLUENCE ON TEENAGER'S PERSONALITY DEVELOPMENT

The main aspects of the family conflicts impact on the adolescent's personality development, the interaction peculiarities of parents and children in conflict situations are analyzed in the article. The author focuses on the child's personality development in contemporary society, emphasizes the need to explore new requirements for training and education system of growing up personality, as well as consideration of the functioning and development peculiarities of the modern family as a microgroup of society, its formative and educational capacity at the level of theoretical and practical providing for solving urgent problems in this area. The results of the study prove that among children the ambivalent attitude toward parents prevails in family relationship, that is manifested in their striving for trusting communication on equal terms, in their desire to obtain psychological support, advice, and at the same time in high emotional rejection of their dependence, and that is the cause of behavioral negativity. Psychological deformation of personality starts actually from the conflict form of family relationships. Children have misunderstandings with the older people – parents, though children have identified themselves with them for a long time. One of the most important aspects of identity is destructed, due to loss of positive symbolic meaning of family. The results of the experimental work show that disharmonious development of personality, its emotional burnout is a reflection of its experienced physical state, emotional and mental exhaustion caused by long-term involvement in family conflicts. Prospects for further research appear in the development of a correctional program aimed at harmonizing family relationships, preventing conflictogenic impact on relationships in a family.

Key words: conflict, family, anxiety, emotional instability, identity, personality formation, effective education, psychotrauma.

Стаття надійшла до редакції 22.10.2014